

Timothy Garton Ash

DOMOVINY

Osobné dejiny Európy

Bingit K.
020705

N

Timothy Garton Ash

DOMOVINY

Osobné dejiny Európy

Timothy Garton Ash

DOMOVINY

Osobné dejiny Európy

Timothy Garton Ash
Homelands: A Personal History of Europe

Copyright © Timothy Garton Ash 2023
Translation © Peter Tkačenko
Jacket photo © Tupungato/stock.adobe.com
Design & Layout © Soňa Ševčíková
Slovak edition © 2023 by N Press, s. r. o.

ISBN 978-80-8230-187-1

Venujem D, T a A.

Obsah

Prológ: Náš čas	15
Zničení (1945)	23
Westen	25
Peklo	31
Osten	34
Rok nula	38
O otcoch a otčinách	41
Pamäťový stroj	45
Rozdelení (1961 – 1979)	51
Zákaz vychádzania	53
Európy	62
Boli sme tam	69
Kaleidotapiséria	73
Hamlet a Žltá ponorka	78
Rím	87
Studenovojnový Západ	98
Friedrichstraße, Východ	107
Povstávanie (1980 – 1989)	119
Boj za slobodu	121
1984	132
Angelo Gotti	152

Britský pozorovateľ	162
Vzostup	170
Joachim	185
Pád múra	189
Triumfovanie (1990 – 2007)	197
Svet po múre	199
Rozširovanie Západu	205
Integrácia a dezintegrácia	212
Dobry kráľ Václav	216
Opäť genocída	226
Rybacia polievka	240
Nespokojnosť so slobodou	247
Jedna minca ich do jednej spúta	256
Od 9. 11. po 11. 9.	266
Moslimovia v Európe	273
Bohovská Británia	282
Spupnosť	295
Potácanie (2008 – 2022)	303
Zweig a zvrät	305
Euro, kríza	309
Súboj impérií	318
Charlie Hebdo	330
„Votrelci“	338
Brexit	345
Búranie	363
Nová železná opona	379
Vojna na Ukrajine	395
Delfy	407
Epilóg: Na normandskej pláži	421
Autorská poznámka	429
Redakčná poznámka	433
Regíster mien a miest	435

*Napísať pravdivé dejiny súčasnej Európy,
to je cieľ na celý život.*

Lev Nikolajevič Tolstoj,
Denníky, 22. septembra 1852

*Je úplnou pravdou, ako hovoria filozofi, že život
treba chápať spätne. Zabúdajú však na ďalšie
tvrdenie, že sa musí žiť smerom dopredu.*

Søren Kierkegaard,
Denníky

Prológ: Náš čas

Sedím v malej obývačke, obklopený neznámou zmesou vône tabaku z gauloisiek a silnej čiernej kávy, a dívam sa na malú čiernobielu televíznu obrazovku. Mám štrnásť rokov, som na školskej výmene vo Francúzsku a pokúšam sa pomáhať s prekladom. „*Armstrong il dit: un petit pas pour moi, un grand pas pour l'humanité!*“ Čoskoro po povrchu Mesiaca s ľahkosťou poskakuje tmavá postava v skafandri a dôverne mi pripomína Tintinov komiks *Objavitelia na Mesiaci*.

Ťažko sa mi dnes vystihuje, aká vzdialená sa kontinentálna Európa v roku 1969 javila anglickému školákovi. Nebudem tvrdiť, že sa mi Francúzsko zdalo vzdialené ako Mesiac, ale bolo všetkým, čo Angličania tradične opisovali slovom „cudzí“. Ľudia tam jedli žaby, jazdili na skútroch a jednoducho sa oddávali sexu. Za žiadnych okolností nepi vodu. Cesta do La Rochelle na pobreží Atlantického oceánu sa nezaobišla bez zdanlivo nekonečnej jazdy autobusom, metrom, vlakom, trajektom (s príšernou morskou chorobou), vlakom a opäť autobusom. Môj nepoškvrnený tmavomodrý britský pas s pevným obalom bol na hraniciach podrobený dôkladnej kontrole, po ktorej doň pribudla pečiatka. Vo vrecku som nervózne nahmatal niekoľko čerstvých obrovských francúzskych bankoviek. Zatelefonovať domov znamenalo pod-

stúpiť komplikovaný proces, ku ktorému patrilo praskanie telefónnej linky a zlá francúzština, ktorou som sa dohadoval s operátorkou („*Peut on reverser les charges?*“).

O dvadsať rokov neskôr som sa ocitol na opozičnom zhromaždení v Budapešti a podpisoval som maďarské vydanie svojich esejí o strednej Európe. Bol to ten rok zázrakov – 1989. Sloboda a Európa (ktoré sú môjmu srdcu politicky najbližšie) za tónov Beethovenovej symfónie kráčali ruka v ruke vpred a zvestovali pokojnú revolúciu, ktorá otvárala novú kapitolu európskych a svetových dejín. Žiadna časť kontinentu mi už nebola „cudzía“. Ako živý paradox stelesňujúci, čo dnes znamená byť Európan, som bol doma v cudzine.

Dokonca až tak, že keď sme sa raz s jedným z mojich maďarských priateľov túlili rozohriatymi a zmyselnými budapeštianskymi ulicami, obrátil sa na mňa a zvolal: „Ty musíš byť potomok Šaloma Aša!“

„Nie,“ odvetil som zľahka zarazený.

„Prečo tá potom tak zaujíma stredná Európa?“

Akoby bolo pre môj emocionálny záujem o inú časť Európy potrebné akési genetické vysvetlenie.

S identitou sa rodíme, ale zároveň ju tvoríme. Nemôžeme si vybrať rodičov, ale môžeme si vybrať, kým sa staneme. „V podstate som Číňan,“ napísal raz Franz Kafka na pohľadnici adresovanej snúbenici. Keď poviem, že „som v podstate Stredoeurópan“, neznamená to, že sa hlásim k priamemu pôvodu od Šaloma Aša, ale prejavujem svoju náklonnosť.

Keďže mojím rodiskom je anglický Wimbledon, nepochybne som sa narodil v Európe a v tomto doslovnom zmysle som rodený Európan. Už od čias Eratosthena pred 2 200 rokmi kartografi zaraďovali Britániu do Európy, svetadielu líšiaceho sa od Ázie a Afriky, čo je zrejme najdlhšie zachované mentálne delenie sveta. Odkedy teda jestvuje geografické vymedzenie Európy, naše zľahka trojuholníkové ostrovy sú jej súčasťou. Pokiaľ však pojem „Európan“ vyme-

dzíme užšie, ako človeka, ktorý sa zaňho považuje, nenarodil som sa tak.

Matka o sebe hovorila ako o Európanke, len keď sa vracala do svojej mladosti v britskej Indii, kde sa narodila ako dcéra radžu. „Európania,“ spomínala predtým mnou veselo na romantické mesiace, ktoré ako mladá žena na sklonku druhej svetovej vojny strávila v Naí Dillí, „si chodili zavčas ráno zajazdiť.“ V Indii sa Angličania nazývali Európanmi. Len doma naďalej často zapierajú pravdu, ktorá sa javí evidentná každému, kto sa na nich pozrie z Washingtonu, Pekingu, zo Sibíri či z Tasmánie.

Otcovou formatívnou skúsenosťou bolo vylodenie na pláži v Normandii v Deň D, kde bol súčasťou prvej vlny britských vojakov. Potom so spojeneckými armádami oslobodzoval severnú Európu, až kým vyčerpaný neprivítal koniec vojny v Európe v tanku kdesi na Severonemeckej nížine. A predsa som ho nikdy nepočul nazvať sa Európanom. Jeden z jeho obľúbených konzervatívnych premiérov Harold Macmillan vraj o legendárnom francúzskom prezidentovi Charlovi de Gaullovi povedal, že „hovorí Európa a myslí Francúzsko“. To však v rovnakej miere platilo aj o Angličanoch otcovho strihu. Keď hovorili Európa, v prvom rade mali na mysli Francúzsko. Platilo to o nich prinajmenšom šesťsto rokov od čias storočnej vojny, počas ktorej sa vo vzájomnom konflikte formovala francúzska aj anglická identita.

Pre môjho otca bola Európa jednoznačne cudzinou a Európska únia jedným z tých „darebáckych plánov“, ktoré by podľa našej hymny mali britskí vlastenci mariť. Raz som mu na Vianoce daroval čokoládovú euromincu, do ktorej sa okamžite pustil a teatrálnu ju drvil zubami. Ako celoživotný aktívny konzervatívec na moje zdesenie na staré kolená nakrátko prešiel k UKIP. Keby bol v roku 2016 nažive, nepochybne by hlasoval za brexit.

Možnosť vyrásť v Anglicku, v krajine, ktorú milujem, považujem za požehnanie a historické šťastie, ale tento geografický fakt zo mňa nerobí Európana. Vedomým Európanom

som sa stal niekedy medzi tým prvým školáckym nadýchnutím sa tabakového dymu z gauloisiek v roku 1969 a popisovaním kníh v revolučnej Budapešti v roku 1989. Podľa denníka som v piatok 12. augusta 1977 strávil večer v západoberlínskej pizzerii s Karlom, istým rakúskym „elektrikárom, filmovým sprievodcom a taxikárom“, ktorého môj fajnový dvadsaťdvaročný nos absolventa Oxfordu opisuje ako „zreteľne civilizovaného Spolueurópana“. (Predsa by som nejedol pizzu s necivilizovaným spoločníkom.) Všimnime si, hovorím o *Spolueurópanovi*.

Táto kniha je osobnou históriou Európy. Nie sú to pamäti. Sú to skôr dejiny ilustrované pamäťami. Čerpám zo svojich denníkov, zápisníkov, fotografií, spomienok, z toho, čo som za posledné polstoročie prečítal, videl a počul, ale aj zo spomienok iných. Keď teda hovorím o „osobných“ dejinách, nemyslím tým len „svoje“, myslím dejiny ako skúsenosť konkrétnych ľudí pretavenú do ich príbehov. Keď je to vhodné na dokreslenie príbehu, citujem zo svojich rozhovorov s európskymi lídrami, ale aj z početných stretnutí s takzvanými obyčajnými ľuďmi, ktorí sú často pozoruhodnejší než ich lídri.

Niektoré miesta som navštívil raz či opakovane, aby som ich videl na vlastné oči, ako to robia novinári. Čerpám aj z najkvalitnejších primárnych zdrojov a najčerstvejších poznatkov, ako to robia historici. Na rozdiel od reportáží, v ktorých som reagoval na aktuálne udalosti, v tomto prípade v plnej miere využívam možnosť časového odstupu. Hovorí sa, že po vojne je každý generál, ale hoci ani po roku 2020 zďaleka nie je po vojne, mnoho vecí sa ozrejnilo.

Odjakživa som sa usiloval byť presný, poctivý a spravodlivý, nerobím si však nárok na úplnosť, nestrannosť či objektívnosť. Mladý grécky spisovateľ by vykreslil inú Európu, čo rovnako platí pre staršiu Fínku, škótskeho nacionalistu, švajčiarskeho environmentalistu alebo portugalskú femi-

nistku. Európania môžu mať mnoho domovín, ale nikto nie je rovnako doma vo všetkých kútoch Európy.

Tak ako sa líšia naše miesta, líšia sa aj naše časy. Napríklad niektorí moji poľskí priatelia počas intenzívnych represíí na začiatku osemdesiatych rokov pôsobili v podzemí, používali pseudonymy, v noci sa zakrádali do bytov a vysielali do sveta šifrované správy, čím sa nijako nelíšili od poľského podzemného odporu proti nacistickej okupácii za druhej svetovej vojny. Počas jednej návštevy u nich som si do denníka zapísal: „Odlet z Heathrowu: 1984, prilet: 1945.“ Rôzne generácie môžu žiť v rôznych časoch, aj keď žijú na tom istom mieste. Môj rok 2023 je iný ako rok 2023 mojich študentov. Každý má vlastné „naše časy“.

Takže ak dnes žije 850 miliónov Európanov (ak sa oprieme o širokú geografickú definíciu Európy vrátane Ruska, Turecka a Kaukazu), existuje 850 miliónov individuálnych Európanov. Povedzte mi o svojej Európe a ja vám poviem, kto ste. Ale ani toto rámcovanie nie je dostatočne široké. Identita je zmes kariet, ktoré nám rozдали, a toho, ako s nimi hráme. Zároveň je to zmes toho, ako vnímame sami seba a ako nás vnímajú ostatní. Európania so silným sklonom k sebauznaniam sa na seba musia dívať aj očami Neeurópanov, zvlášť veľkej časti sveta, ktorá zažila európske koloniálne panstvo.

No aj keď máme všetci vlastné osobné časy a svoje vlastné Európy, nachádzajú sa v spoločnom čase a priestore. Dnešnú Európu nemožno pochopiť bez návratu do čias, ktoré Tony Judt zhrnul do názvu svojich dejín Európy po roku 1945: *Povojnová Európa*. Rámcovanie povojnovej Európy sa však prelína a v istých dôležitých ohľadoch ho nahrádza ponovembrová Európa – Európa, ktorá sa zrodila po páde Berlínskeho múra 9. novembra 1989, kolapse Sovietského zväzu v decembri 1991 a skončení studenovojnového rozdelenia nášho kontinentu na dva znepriatelené bloky. Na nasledujúcich stranách prinášam osobné svedectvo a inter-

pretáciu európskych dejín v prelínajúcich sa povojnových a ponovembrových rámcoch.

Európske ponovembrové obdobie sa nevyznačuje trvalým mierom. Narušil ho krvavý rozpad Južoslávie v deväťdesiatych rokoch, teroristické zverstvá v mnohých európskych mestách, ruská agresia proti Gruzínsku v roku 2008, jeho anexia Krymu v roku 2014 a následný ozbrojený konflikt na východnej Ukrajine. Napriek tomu by väčšina Európanov o tomto období mohla hovoriť aj ako o tridsaťročnom mieri. Ten sa skončil, keď Rusko 24. februára 2022 začalo plnoformátovú inváziu na Ukrajinu, čím rozpútalo vojnu s rozsahom a hrôzami, aké Európa nezažila od roku 1945. A práve v roku 1945 sa náš príbeh musí začať.

Zničení

(1945)

Westen

„Prišiel neskoro popoludní, myslím Angličana,“ vraví Heinrich Röpe, statný sedliak z Dolného Saska so sýtočervenou tvárou. Kráčame po tichých trávnatých brehoch rieky Aller a vedľa svojho hrazdeného domu mi ukazuje miesto, kde jedného aprílového dňa v roku 1945 britskí vojaci preklenuli vodu dočasným kovovým mostom. „Prešiel tadiaľto Montgomery!“ zvolá s neprehliadnuteľným náznakom lokálpatriotickej hrdosti. Päťročný Heini sa na špičkách cez okno díval na prechádzajúcu zelenohnedú armádu.

Do dnes prosperujúcej dediny Westen (v preklade „Západ“) uprostred Severonemeckej nížiny ma priviedli tri zrnité čier-nobiele fotografie. Zachytávali skupinu britských armádnych dôstojníkov pri sledovaní kriketového zápasu. Jeden z nich bol môj vtedy dvadsaťšesťročný otec. Na zadnú stranu si svojim typickým dopredu skloneným písmom poznačil, že fotografie vznikli v júni 1945 vo Westene, ktorý na sklonku druhej svetovej vojny obsadila jeho rota. Pre otca, ktorý väčšinu času odo Dňa D strávil bojmi vo Francúzsku, v Belgicku, Holandsku a Nemecku, pri ktorých okolo neho padali a zomierali spolu-bojovníci, musel byť pokojný kriketový zápas čímisi mimoriadnym. Dívam sa na napätú tvár toho mladého muža, ktorého som nikdy nepoznal a vyrástol z neho starec, ktorého som miloval. Čo sa mu preháňalo v hlave?

Pri pozornejšom pohľade si v pozadí všimnem ženu s batolaťom na kolene. Za ňou je niekoľko ďalších detí v civilnom oblečení. Je medzi nimi aj chlapec so žiarivými blond vlasmi v nohaviciach s vysokým pásom na trakoch. Nemci. Čo na to vraveli, keď sa prepletali pomedzi tých čudných cudzích vojakov hrajúcich tú čudnú cudziu hru? Nájdem vo Westene niekoho, kto by si vybavil zopár podrobností z tých čias?

Preto v tento slnečný jarný deň sedím v peknej tehlovej budove z osemnásteho storočia, ktorá dnes slúži ako komunitné múzeum a spoločenský dom. Okolo veľkého dreveného stola predo mnou sedí dvanásť starších mužov a žien a pamätajú si... všetko. Všetko – a azda aj čosi navyše.

„Ako členovi Hitlerjugend,“ spustí bez zdráhania Albert Gödecke, „mi bolo úplne jasné, že Adolf Hitler vojnu vyhrá.“ Veril tomu až do chvíle, keď narazil na svojho prvého tommyho. (Každý hrdý Westenčan hovorí o britských vojakoch v jednotnom čísle a sú preňho „Angličan“ alebo „tommy“.) Našťastie, Albert hovoril trochu po anglicky, tak Angličana oslovil: „Prosím, pane...“

Územčistý starý sedliak Heinrich Müller s tvárou pripomínajúcou obrovskú tekvicu bojoval na strane wehrmachtu na východnom fronte, až kým neutížil zranenie. Teraz tommy vtrhol na jeho rodinnú usadlosť vo Westene a lámanou nemčinou sa dožadoval: „*Warum du nicht Soldat?*“ („Prečo ty nie vojak?“) Veterán wehrmachtu si nadvihol nohavicu a ukázal mu svoje zranenie.

Pri beznádejnej obrane Hitlerovej frontovej línie na východnom brehu Alleru zomrelo približne tridsať mladých Nemcov. Na dedinskom cintoríne obchádzam rad malých obdĺžnikových náhrobkov a dívam sa na mená a dátumy narodenia: Gerd Estemberger, sedemnásťročný; Wilhelm Braitsch, sedemnásťročný; Paul Jungblut, sedemnásťročný. Vybaví sa mi nováčikov epitaf od Rudyarda Kiplinga:

*Už v prvý môj deň ma svist guľky zložil
a telo mi späť do zákopu padlo.
(Len deti sa tak vystrkujú v lôži,
lebo chcú lepšie vidieť na divadlo.)*

Medzičasom sa v dôsledku náporu nemeckých utečencov počet obyvateľov Westenu zdvojnásobil zo 600 na vyše 1 200. Niektorí prišli z Hamburgu po desivom anglo-americkom bombardovaní známom ako operácia Gomora, ktoré spustošilo mesto a vyhnalo z neho prinajmenšom 900 000 ľudí. Ďalší prišli („za Adolfových čias,“ ako vraví Albert) z Besarábie a Pomoranska a neskôr utiekli pred postupujúcou Červenou armádou „so 140 koňmi“. Páčili sa mi sedliacky presné počty dobytká. Ešte väčšia skupina Nemcov si zachraňovala život útekem zo Sliezska, ktoré podľa dohody Stalina, Churchilla a Roosevelta malo pripadnúť Poľsku.

Jednou z tých utečieniek zo Sliezska je aj Helga Allerheiligen. Táto upravená útla žena vyzerá oveľa mladšie než na svojich osemdesiat rokov a pri rozprávaní jej pomáha manžel Wilhelm. Áno, prišli z Breslau (dnešného Vroclavu) „na voze len s tromi kuframi“. Jej rodinu ubytovali v tábore v susednom Hülsene, kde ešte krátko predtým prespávali Poliaci na nútených prácach. „Mali by ste vidieť, aký príšerný neporiadok v tej ubytovni nechali tí Poliaci,“ zdôverí sa mi neskôr s náznakom starých predsudkov.

Týchto nemeckých utečencov a utečienky miestni nevátili s otvorenou náručou a už vôbec si ich nepredstavovali ako partnerky svojich synov: „Westenský chlapci by sa mali ženiť s westenskými dievčatami.“ Našťastie však britskí vojaci organizovali tanečné zábavy. Ako vraví Helga, britskí vojaci „sa chceli zbližiť s nemeckými dievčatami“. Počas jednej z týchto tanečných zábav v hülsenskej krčme sa zoznámila so vzhľadným Westenčanom Wilhelmom Allerheiligenom. Wilhelmov otec zúrili: „Prišla sem s holým zadkom!“ Láska si však nedala povedať, a tak dnes po spoločne strávenom živote spomínajú na tie staré dobré a staré zlé časy.

Jej zmienka o britských vojakoch, ktorí organizovali tanečné zábavy, aby „sa zblížili s nemeckými dievčatami“, ma privádza k ďalšej otázke: nadviazali vôbec nejaké vzťahy s britskými vojakmi? Nasleduje dlhé ticho, po ktorom sa uštipačne ozve jeden z mužov: „Hľadáte vo Westene príbuzných?“

Počas prestávky na kávu a domáce koláče som tým dvom Heinrichom ukázal fotografie otca pri sledovaní kriketu. Majú predstavu, kde mohli vzniknúť? Dali dohromady svoje tvrdé hlavy. Ale samozrejme, zvolajú po chvíli, to je predsa cesta do Wahnebergenu a pozrite, toto je telegrafný stĺp v Nocke.

Mohol by mi to miesto niekto ukázať? Ako dobrovoľník sa prihlásil najmladší z prítomných Jan Osmers. Nasadneme do môjho prenajatého volkwagenu a raz-dva sme tam: je to bezpochyby tá istá lúka ako na fotografii, s telegrafným stĺpom na tom istom mieste. Stojím po členky v sladkasto voňajúcej vysokej tráve a v ušiach počujem zvuky kriketového zápasu počas teplého letného popoludnia pred mnohými rokmi: „Dobrý zásah, pane!“ „Pánabeka!“

Jan má útlú postavu, strapaté strieborné vlasy, tónované okuliare a venuje sa miestnym dejinám. Ako hrdý dedič veterného mlyna, ktorý jeho rodine patrí už päť generácií, napísal podrobnú a starostlivo zdokumentovanú kroniku westenských dejín. Je odo mňa len o niekoľko rokov starší a okamžite si sadneme.

Z kriketovej lúky sa autom vyberieme do *Steinlagra*, tábora v susednej obci Döverden, kde boli ubytovaní robotníci na nútených prácach. Tábor je dnes známy ako *Steinsiedlung*, keďže po vojne ho prebudovali na skromné rodinné bungalovy s upravenými trávnikmi a malými autami na príjazdových cestách. Pred jedným z nich sa týči vysoký stožiar s vlajkou Spojených štátov.

Mnohí robotníci na nútených prácach v tejto oblasti žili u sedliakov, ktorým pomáhali, zatiaľ čo synovia tých sedliakov odišli do Hitlerovej vojny zabíjať ich príbuzných. Ale Poliaci, Rusi, Francúzi a Belgičania ubytovaní v *Steinlagri* pracovali